I dialog med det förflutna

Historia som minne, bruk och orientering i föränderliga tider

Christopher Collstedt
& Andreas Åkerlund

Södertörns högskola

Trycksak
3041 0865

Creative Commons Erkännande 4.0 Internationell (CC BY 4.0)
Bildmaterial kan vara upphovsrättsskyddat

Södertörns högskola
(Södertörn University)
The Library
SE-141 89 Huddinge
www.sh.se/publications

© Författarna

Omslag: Joanthan Robson
Omslagsdesign: Jonathan Robson
Grafisk form: Per Lindblom & Jonathan Robson

Tryckt hos E-Print, Stockholm 2026

Södertörn Academic Studies 104
ISSN 1650-433X
ISBN978-91-89962-75-0 (tryckt)
ISBN 978-91-89962-76-7 (digital)

När traditionen föll och dog: Reaktion, minnen och tidsorientering i den litterära tidskriften *40-tal*

Jenny Gustafsson

> Man har klagat över att [tidskriften] 40-tal ibland är svåråtkomlig i handeln. Tidskriften når inte alla platser där man vill läsa den. [---] Det har visat att det verkligen finns en ny författargeneration, 40-talets, av sådan omfattning och intresse, att det är värt att bygga en tidskrift enbart på dessa unga pennor.[1]

Samtidigt som andra världskriget rasade i delar av Europa samlades i Sverige i skuggan av kriget en grupp författare som representerade en ny litterär riktning. Gruppen kritiserade historien, traditionen och samhällsutvecklingen och riktade sitt litterära fokus mot teman som vanmakt och tidsångest.[2]

Tiden hade fört med sig ett skifte i skönlitteraturen. Under 1800-talet och in på 1900-talet hade ärofyllda hjälteberättelser med en allvetande berättarröst dominerat, och författarens position var uppburen. Men efter två världskrig föll ett dunkelt sken över såväl romankaraktärer som själva författarna. Författare berättade om lidande och vilsna människor, och berättarrösten var rådvill. I såväl litterära kretsar som den allmänna debatten diskuterades dels att författarna hade förlorat sin berättarkompass, dels att de bar skuld i att länge ha framburit Europas stora berättelse. En berättelse som bland annat innefattade romantiserat våld.[3]

De förändrade synsätt som uttrycktes i litterära verk och diskussioner reflekterade en förändring i samhället i stort. 1900-talets ideologiska utveckling hade idealiserat stark våldsutövning under totalitära krafter. Detta ledde till motreaktioner där människor ifrågasatte de stora historiska förståelsemodeller som tidigare varit vägledande.[4] I detta spända sammanhang växte vad som skulle komma att kallas fyrtiotalismen fram. De som samlades runt

—

[1] ”Man har klagat”, *40-tal* nr 6 (1945) s. 46.

[2] Lisbeth Larsson, ”Tvånget att berätta”, i Kim Salomon, Lisbeth Larsson & Håkan Arvidsson (red.), *Hotad idyll. Berättelser om svenskt folkhem och kallt krig* (Lund 2004); Mats Jansson, ”40-talet och 40-talisterna: kritik och debatt”, *Litteraturbanken* (2014) <https://litteraturbanken.se/presentationer/specialomraden/40taletOch40talisterna.html> (12/9 2023); Mats Jansson, *Kritisk tidsspegel: Studier i 1940-talets svenska litteraturkritik* (Eslöv 1998).

[3] Se till exempel för vidare läsning Larsson (2004).

[4] ”Förord”, i Kim Salomon, Lisbeth Larsson & Håkan Arvidsson (red.), *Hotad idyll. Berättelser om svenskt folkhem och kallt krig* (Lund 2004).

tidskriften *40-tal* uttryckte dels en upplevelse av vilsenhet i tiden, dels en kritik mot litteraturen, författarrollen, traditionen och samhället i sig.

Fyrtiotalisterna förenade rollen som författare och kritiker på ett mycket tydligt sätt, och i Sverige kom flera tongivande profiler att representera fyrtiotalismen. Några av de mest framträdande var Stig Dagerman, Karl Vennberg, Erik Lindegren och Werner Aspenström. Som typiska verk kan bland andra nämnas *Mannen utan väg* av Lindegren, *Halmfackla* av Vennberg, *Skriket och tystnaden* av Aspenström och *De dömdas ö* av Dagerman.[5] Tidigare studier om fyrtiotalismen, inte minst de med litteraturhistorisk inriktning, visar att fyrtiotalisternas samtidsdiskussion skedde med andra världskriget som fond och att de i samband med det lyfte existentiella spörsmål.[6] Det är känt att de inspirerades av existentialismen och tog efter flera litterära föregångare från det internationella skönlitterära rummet, som till exempel Franz Kafka.[7] Fyrtiotalisterna har också av flera beskrivits som en löst sammansatt grupp. Likväl stod de enade i att representera något nytt på ett idéplan. Det är denna enande punkt dem emellan som ska utforskas närmare i denna text.

Det finns en rik tillgång till källor. Förutom alla de verk som enskilda författare har skrivit publicerades under 1940-talet flera tidskrifter där fyrtiotalister medverkade. Dit hör *Horisont* (1941–1944), *Utsikt* (1948–1950), *Poesi* (1948–1950) och *Prisma* (1948–1950). Flera skrev också i dagspressen eller i andra tidskrifter. Dagerman, till exempel, skrev i såväl dagstidningen *Arbetaren* som tidskriften *Storm*, bägge syndikalistiska publikationer, där han också periodvis innehade ett redaktionellt ansvar.[8] Föreliggande kapitel är dock avgränsat till tidskriften *40-tal* som utgavs mellan 1944 och 1947.[9] Anledningen är att tidskriften mer än någon annan var en gemensam plattform för idéutveckling där olika riktningar inom just fyrtiotalismen rymdes

—

[5] För vidare läsning om och av fyrtiotalister, se Jansson (2014); Erik Lindegren, *Mannen utan väg. dikter* (Stockholm 1942); Karl Vennberg, *Halmfackla. dikter* (Stockholm 1944); Werner Aspenström, *Skriket och tystnaden. dikter* (Stockholm 1946); Stig Dagerman, *De dömdas ö. roman* (Stockholm 1946).

[6] Bland studier om fyrtiotalister finns till exempel Peter Luthersson, *Svensk litterär modernism. En stridsstudie* (Stockholm 2002); Anders Johansson, *Poesins negativitet. En studie i Karl Vennbergs kritik och lyrik* (Stockholm 2000); Erik Peurell, ”Lyrisk skrattspegel – ett litterärt skämt på fullt allvar. Camera obscura och debatten om den lyriska modernismen 1946–47”, *Tidskrift för litteraturvetenskap* 3–4 (1996); Sverker Göransson, ”Från bleksiktig slentrian till kanonisk skrift. Om uppfattningen av Erik Lindegrens mannen utan väg under 1940-talet”, i Tomas Forser & Sverker Göransson (red.), *Kritik och teater. En vänbok till Bertil Nolin* (Göteborg 1992); Nina Burton, *Den hundrade poeten: Tendenser i fem decenniers poesi* (Stockholm 1988); Hans Sandberg, *Den politiske Stig Dagerman: tre studier* (Stockholm 1979).

[7] Om Kafka, se Lars Fyhr, *Att rätt förstå och missförstå. en studie i den svenska introduktionen av Kafka 1918–1945* (Göteborg 1979); Torsten Ekbom, *Den osynliga domstolen. en bok om Franz Kafka* (Stockholm, 2004); Karl Vennberg, “Den moderna pessimismen och dess vedersakare”, *40-tal* nr 1 (1946a) s. 1–11.

[8] Jansson (2014).

[9] *40-tal* (Stockholm, Bonnier 1944–1947).

och konfronterades med varandra. *40-tal* var i mycket ett kollektivt projekt för denna författargrupp. En djupare analys av tidskriften kan därför visa på hur en grupp som av många beskrivits som en löst sammansatt rörelse bestod av skribenter som kollektivt formerade en tidsorientering.[10] De framträdande fyrtiotalisterna Werner Aspenström, Lennart Göthberg, Claes Hoogland och Stig Dagerman var alla någon gång redaktörer för *40-tal*.

Jag lägger tonvikten vid att fyrtiotalister både som individer och som grupp var säregna i att på ett tidigt stadium tillskriva andra världskriget betydelse också för Sveriges historia och fortsatta utveckling. Under beredskapstiden och efterkrigstiden var de politiskt sett ett marginalfenomen på grund av sin brett orienterade kritik av västerländsk historia och ideologisk utveckling. Under denna period dominerade andra tidsuppfattningar som fyrtiotalister polemiserade emot. Dels har Johan Östling visat att i Sverige framställdes andra världskriget som en parentes sett till krigets betydelse för Sveriges självbild och samhällsutveckling, dels har Andrus Ers och Daniel Strand visat att den ideologikritik som intensivt uttrycktes i regel begränsades till specifika ideologier. Tongivande röster förkastade ideologier som nationalsocialism, fascism och kommunism och dessa ideologier beskrevs som avvikande undantag i Europa och som avsteg från västvärldens framstegslinje.[11] Här hade fyrtiotalisterna en annan tolkning och den kritik de formulerade träffade betydligt bredare.

Skribenter i *40-tal* särskilde sig också på en annan punkt. Östling har visat att det efter kriget fanns en gemensam nämnare i minnesbearbetning i olika länder i Europa. I Sverige, liksom i andra länder, dominerade ett patriotiskt narrativ där länder, oavsett skilda krigserfarenheter, beskrev agerandet under kriget i narrativ dominerade av ära och meningsfulla uppoffringar. Sådana narrativ, som stärkte patriotiska och nationella självbilder i enskilda länder, dominerade i Europa ända fram till 1980-talet, och först under 1990-talet fick en mer kritisk och universalistisk förståelse av kriget ett genombrott på bred front, alltså närmare ett halvsekel efter att fyrtiotalisternas kritik framförts.[12] Även om fyrtiotalisternas kritiska blick inte var den allmänt dominerande var de dock inte ensamma. Bortom etablerade politiska rum fanns inom littera-

—

[10] En relevant källa som inte behandlas här är antologin *Kritiskt 40-tal* (1948), redigerad av Vennberg och Aspenström. Materialet är dock redan omfattande för denna kortare text.

[11] Johan Östling, *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning* (Lund 2008a); Andrus Ers, *Segrarnas historia. Makten, historien och friheten studerade genom exemplet Herbert Tingsten 1939–1953* (Stockholm 2008); Daniel Strand, *No Alternatives. The End of Ideology in the 1950s and the Post-Political World of the 1990s* (Stockholm 2016).

[12] Johan Östling, "Swedish Narratives of the Second World War. A European Perspective" *Contemporary European History* 17:2 (2008b) s. 197–211.

turen, såväl hos kritiker som författare, brett kritiska och delvis universalistiskt inriktade förståelser på ett tidigt stadium.

Mot denna bakgrund menar jag att det är motiverat att närmare utforska fyrtiotalisternas historiebruk och tidsorientering. *40-tal* grundades som ett litterärt forum, där diskussionerna tog avstamp i litterära och existentiella problem, men diskussionerna handlade även om politisk-ideologiska problem. Sådana politiska inslag visade sig tydligt under 1950-talet när fyrtiotalisterna debatterade ideologi, och då representerade den tredje ståndpunkten, det vill säga att inte välja sida mellan väst och öst i det spända världsläge som har gått till historien som det kalla kriget.[13] Innan det är möjligt att diskutera ideologidiskussionen behöver historietolkningar och tidsorientering i *40-tal* analyseras. Detta görs genom att besvara följande frågor: På vilka sätt beskrevs tid i *40-tal,* och hur samspelade individuella identiteter med en kollektiv identitet när skribenter tolkade förflutenhet, samtid och framtid? På vilka sätt beskrevs en kris och hur hanterades minnen av krig och ideologier? Hur samspelade skribenternas tolkningar av det förflutna med synen på samtiden och framtiden? Min intention är att visa att en analys av fyrtiotalisternas tidsorientering bidrar med ny kunskap till forskningsfälten minnespolitik och historia som meningsbärande fenomen, och innan jag presenterar resultaten ska jag förklara vilka teoretiska perspektiv som har använts i analysen.

Reaktion, kris och minne

För kunna analysera hur fyrtiotalisterna förhöll sig till tiden på meningsskapande sätt, och i vilken mån tidsorienteringen i *40-tal* kan beskrivas som politiskt inriktad, hämtar jag teoretiska perspektiv från främst Jörn Rüsen och Hannah Arendt. Rüsen använder begreppet *responsive memory* för att beskriva hur tolkningar av förflutenhet länkas till en reaktion som innefattar att en aktör upplever sig befinna sig i en *kris*.[14] Här finns en tydlig relation mellan förflutenhet och samtid, där kritik av det förflutna samtidigt belyser en upplevt problematisk nutid.[15] I tidsförhållandet kan både individuella och kollektiva identiteter formeras, och ett aktivt meningsskapande kan ha såväl etisk-existentiella som politisk-ideologiska innebörder samtidigt som *reak-*

—

[13] För vidare läsning, se Anders Frenander, *Debattens vågor. Om politisk-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt* (Göteborg 1998); Tomas Forser & Per Arne Tjäder, *Tredje ståndpunkten. En debatt från det kalla krigets dagar* (Staffanstorp 1972).

[14] Jörn Rüsen, *Evidence and Meaning. A Theory of Historical Studies* (New York 2017); Jörn Rüsen, ”How to Make Sense of the Past – Salient Issues of Metahistory.” *The Journal for Transdisciplinary Research in Southern Africa* 3:1 (2007).

[15] Rüsen (2007) s. 169–171, 174.

tionen mot historia och samtid kan öppna upp för nya förväntningar.[16] Rüsens utgångspunkt är att en förändrad tidsförståelse kan ha sitt ursprung i en gränssättande händelse (*borderline event*), där till exempel första eller andra världskriget är händelser av omvälvande karaktär, sådana som kan orsaka förändrade tidsförståelser och tidsorienteringar.[17]

Som flera forskare har noterat så för Hannah Arendt likartade resonemang vad gäller temporalitet.[18] Hon menar att en avgörande händelse (som liknar *borderline event*) kan orsaka en tidsöppning där förflutenhet och framtid kolliderar i en kamp där en aktör bearbetar minnen för att hantera framtiden.[19] Som utgångspunkt ställer Arendt frågan ”när är vi när vi tänker?”, ett perspektiv som sätter människans tidsliga orientering i fokus. I en i nutiden föreställd tidsöppning uppstår tänkande om tiden samtidigt som en aktör positionerar sig *mellan* förflutenhet och framtid.[20] I ett samspel mellan *minne* och *förväntan* dras förflutenhet och framtid in i nuet.[21] För Arendt kan en människas förmåga att minnas det som inte längre är (*no-longer*) förenas med en önskan om att påbörja något nytt, då människan kan föreställa sig vad som komma skall (*not-yet*). Förmågan att påbörja något nytt grundas därmed i viljan, vilket inte är samma som att tänka – precis som att minnas faktiska händelser skiljer sig från att föreställa sig en framtid – i och med att viljan är orienterad mot framtida handling. Om en aktör tolkar det som hänt och positionerar sig mot en oförutsägbar framtid handlar det inte enbart om att återkalla minnen utan kan inkludera att axla ansvaret för det inträffade,

—

[16] Rüsen (2007) s. 180–181, 177, 174.

[17] Rüsen (2017) s. 28–31.

[18] Se till exempel Christopher Peys, *Reconsidering Cosmopolitanism and Forgiveness. Arendt, Derrida, and "Care for the World"* (Maryland 2020); Frida Buhre, *Speaking Other Times. Hannah Arendt and the Temporality of Politics* (Uppsala 2019); Adam Lindsay, "Hannah Arendt, the problem of the absolute and the paradox of constitutionalism. 'How to restart time within an inexorable time continuum'", *Philosophy and Social Criticism* 43:10 (2017); Heath Massey, "When Are We When We Think? Arendt's Temporal Interpretation of Thinking and Thoughtlessness" *Philosophical Topics* 39:2 (2011); Dana Villa, *Heidegger/Arendt: the Fate of the Political* (Princeton 1996).

[19] Massey (2011) s. 71–78; Hannah Arendt, "Thinking" (volym 1), *The Life of the Mind* (New York 1978) s. 1:201–1:206; Victoria Fareld, "Temporalt ansvar mellan minne och glömska. Förlåtelse och skuld hos Arendt,", i Anders Burman & Ulrika Björk (red.), *Konsten att handla – konsten att tänka. Hannah Arendt om det politiska* (Stockholm 2011); Katherine Bermingham, "Time for Arendt", *Amor Mundi* at *The Hannah Arendt Center for Politics and Humanities* 8/2 2019 < https://hac.bard.edu/amor-mundi/time-for-arendt-2019-08-02> (31/10 2025); Eleni Varikas "The Burden of our Time. Hannah Arendt and the Critique of Political Modernity", *Radical Philosophy* 92: Nov/Dec (1998).

[20] Nuet är, menar Arendt, *mellantinget* lokaliserat någonstans mellan en människas födelse och död och även *mitt emellan* sammanflätat förflutet och framtid. Se Massey (2011) s. 72; 76. Om "gap between past and future" se även Arendt (1978) s. 1:206.

[21] Massey (2011) s. 76; Arendt (1978) s. 1:206; Hannah Arendt, *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought* (New York [1961] 2006).

och via det förutse framtida möjligheter.[22] Arendt menar här att handlingarna att tänka, fantisera och agera kan förenas och förstås som en helhet.

Med hjälp av Arendt är det möjligt att analysera hur en aktör förhåller sig till begreppsparen *förflutenhet* och *framtid* samt *minne* och *förväntan*, något som kan synliggöra hur människan ingriper för att förändra sitt nu, där kritisk bearbetning av förflutenhet (minnen) mynnar ut i en kritisk samhällssyn (reaktion) samt visioner (förväntningar) som kan generera politiska initiativ – en ny början.[23] I en tidsöppning där förflutenhet och framtid hanteras kan ”no-longer” eller ”no-more” representera en ej längre önskvärd förflutenhet medan ”not yet” pekar mot möjliga framtider.[24] Katherine Bermingham skriver att tidsöppningen är en möjlighet där subjektiv tidsförståelse förenas med temporalt agerande, vilket innebär att ”political time – in contrast to both physical and historical time – can be restored, reborn, and possibly redeemed”.[25]

Det ska nämnas att Arendts begreppspar *minne* och *förväntan* har likheter med Reinhart Kosellecks mer kända begreppspar *erfarenhet* och *förväntan*.[26] Båda behandlar förändrade tidsförståelser i relation till samhällsförändringar samt metahistoriska och antropologiska kategorier för att förklara brytningar med traditionen utifrån historiska perspektiv.[27] Koselleck är framför allt känd för begreppshistoria men också hans ofärdiga teoriarbete om historisk tid är värt att notera.[28] Kosellecks utforskande av tid och historia förenades i hans begreppshistoriska angreppssätt, men hans arbete lutar mer mot historieantropologi och bygger på semantik. Arbetet begränsas dock inte till förändringar i språket utan pekar även på händelser och handling som betydande för temporalitet. Arendt förbisåg å sin sida inte begreppsförändring, även om hennes teorier fokuserar mer på relationen mellan tänkande och handling i

—

[22] Hannah Arendt, ”Willing” (volym 2), *The Life of the Mind* (New York 1978) s. 2:29; 2:37; 2:38; Massey (2011) s. 80–84; Varikas (1998) s. 17–24.

[23] Buhre (2019) kap. 7; Stefan Ludwig Hoffmann, ”Koselleck, Arendt, and the anthropology of historical experience”, *History and Theory* 49:2 (2010). Se även Hannah Arendt, *On Revolution* (London 1963) s. 176; Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (London 1958).

[24] Massey (2011) s. 83; Arendt (1978) s. 1:203. Se även Fareld (2011) s. 145–163; Hannah Arendt, ”No Longer and Not Yet” i Jerome Kohn (red.), *Essays in Understanding 1930–1954* ([1946] 1994) s. 158-162. I grunden handlar det om människans förmåga att föreställa sig det som varit men inte längre är (*no longer*) och det som kommer men inte har inträffat än (*not yet*). Det tidsliga möter det rumsliga i att *no longer* är lokaliserat bakom nuet medan *not yet* närmar sig framifrån. För vidare läsning, se Massey (2011) s. 75–77.

[25] Bermingham (2019).

[26] Till exempel Reinhart Koselleck, *Erfarenhet, tid och historia. om historiska tiders semantik* (Göteborg 2004).

[27] Hoffmann (2010) s. 212–236.

[28] Hoffmann (2010); Reinhart Koselleck, *Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt* (Freiburg 1959).

relation till händelser och lutar mer åt politisk antropologi och politisk teori.[29] Betydande för denna studie, som utforskar *40-tal* som ett möjligt kollektiv, är att Arendt menar att en politisk början kräver ”human plurality”. Pluralitet innebär här att flera aktörer befinner sig i en samvaro av politisk mångfald: där olika perspektiv och tolkningar kan konkurrera men att det är i mötet av samförstånd och konflikt som politiska förändringar tar form.[30] Jag har valt att använda Arendts begreppspar *minne* och *förväntan* i stället för Kosellecks snarlika, eftersom Arendts mer politisk-teoretiska angreppssätt tydligare öppnar för att identifiera *agerande* i en tidsorientering, där en pluralistisk samvaro kan ha politiska implikationer.

Det finns tydliga likheter mellan tidskriften *40-tal* och den något senare Världsmedborgarrörelsen (1949–1968). Även Världsmedborgarrörelsen var ett politiskt kollektiv som bearbetade krigsminnen när de formerade förväntningar. Rörelsen aktualiserade också fyrtiotalisternas historiekritiska texter när de uttryckte sig om historien och dystopiska framtidsvisioner.[31] Världsmedborgarna formerade en utopi som ett svar på den dystopi de föreställde sig, och det förhållandet har jag i min avhandling beskrivit som en *reaktopi*, vilket syftar till att en formering av en ideal framtidsbild är en reaktion mot en hotfull framtidsbild. *Reaktopi* innefattar att dystopin får sitt innehåll utifrån kritiska tolkningar av förflutenhet, där det hotfulla förflutna framträder på nytt i en avskräckande framtid. *Reaktopi* kan jämföras med Zygmunt Baumans begrepp *retrotopia* som är en framtidsbild som vänts ut och in, där en aktör återvänder till det förflutna med romantiserande blick för att på nytt placera en önskvärd historia i framtiden.[32] I denna analys av *40-tal* är det värt att utforska om det även där visade sig en *reaktopisk* tidsorientering. Min tes är dock att världsmedborgarna tog vid och gjorde *reaktopisk politik* av fyrtiotalisternas historiekritik, och det är intressant i sig, inte minst i relation till frågan om 1950-talets politisk-ideologiska debatt och tongivande fyrtiotalisters ställningstagande för den tredje ståndpunkten. Men innan jag kan diskutera det ska jag förklara hur fyrtiotalisterna tolkade det förflutna, samtiden och framtiden i *40-tal*.

—

[29] Hoffmann (2010) s. 212–236. För vidare läsning, se till exempel Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago [1958] 1998). Arendt ägnar ett kapitel åt ”Action”, där hon resonerar om det politiska utifrån kategorierna *natality* och *plurality*; *action* och *speech*; *forgiving* och *promising*.

[30] Se Hoffmann (2010) s. 227–228; Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago 1969) s. 11; 176.

[31] Jenny Gustafsson, *Drömmen om en gränslös fred. Världsmedborgarrörelsen reaktopi, 1949-1968* (Huddinge 2022) s. 135–184.

[32] Om VMB:s tidsorientering och om reaktopi, se Gustafsson (2022) s. 91–133, 20–25. Jämför Zygmunt Bauman, *Retrotopia* (Göteborg 2018).

Fyrtiotalisternas första år: Vilsna i en kris

När fyrtiotalisterna 1944 för första gången samlades i och med utgivandet av första numret av tidskriften *40-tal* förklarade de att tidskriften skulle vara ett litterärt forum för en ny generation författare, såväl etablerade som debutanter.[33] Ambitionen var att ge ut tio nummer per år av tidskriften, och att varje nummer skulle innehålla omkring tio texter och utgöra en blandning av kritik, dikter och noveller, såväl svenska originaltexter som översättningar.[34] Skribenterna diskuterade litteratur och samhälle i ett internationellt sammanhang där inte minst författare som Arthur Koestler, Jean-Paul Sartre och Franz Kafka fick utrymme. Vidare hade *40-tal* en namne i Finland, den radikala tidskriften *40-LUKU,* och en av de ledande där – Jarno Pennanen – publicerades i *40-tal.* Pennanen presenterades som en andra världskrigets politiska krigsfånge, som i kölvattnet av sina erfarenheter hade skrivit *Augustidag* (1944) och *Stoftets glans* (1945).[35]

Texterna i *40-tal* anknöt i många fall till krigserfarenheter och hade ofta en uppgiven ton där teman som död, rädsla och meningslöshet behandlades. Samtidigt var *40-tal* i grunden ett forum för diskussion om litterär stil och form.[36] Flera texter behandlade litterärtekniska frågor. Men i tidskriften rymdes också politisk samhällskritik i den öppning som följde med den uttalade avsikten att skapa ett ”fritt forum, där olika åsikter och riktningar kan konfronteras med varandra”.[37]

I *40-tal* beskrevs tiden och samhället i såväl dunkla som i mer direkta ordalag. Diktaren Sven Alfons, till exempel, blickade bakåt när han skrev om en vacklande hållning i ett ännu inte inträffat nederlag, som han beskrev som ”en följd av vårt överhoppade förflutna”. Han skildrade latent våld i en fredlig tid och ett vi som kunde ha varit vackrare i en tid av ”ruttnade stjärnor”.[38] Sålunda aktualiserade Alfons ett förflutet och konstruerade ett kollektivt vi som levde i en situation som i dikterna värderades negativt. En kritisk blick riktades bakåt, mot historien, och framåt i formuleringar som att i en situation där Gud hade drunknat fanns ”nya möjligheter till rekonstruktion och förfall”.[39] Werner Aspenström uttryckte sig dock mindre dunkelt vad gäller frågan om nya möjligheter – och risken för nytt förfall.

—

[33]”En till…”, *40-tal* nr 1 (1944) s. 1.

[34] Det förtydligades mot slutet av 1944 att tidskriften ”utkommer med tio nummer per år under perioden september–juni”. Se ”Redaktionellt”, *40-tal* nr 3 (Julnummer 1944) s. 40.

[35] Jarno Pennanen, ”Konstutställning”, *40-tal* nr 1 (1946). Om internationella länkar, se även Claes Hoogland, ”Kollegor i Paris”, *40-tal* nr 6 (1946).

[36]”En till…” (1944) s. 1.

[37] *40-tal* (Stockholm, Bonnier 1944–1947);”En till…” (1944) s. 1.

[38] Sven Alfons, ”Tre dikter av Sven Alfons”, *40-tal* nr 1 (1944) s. 6.

[39] Alfons (1944) s. 7.

I ”Radikalitetens problem” blickade han mot den samtida situationen när han resonerade om hur ordet radikal hade tappat i betydelse och att gränserna mellan att vara en författare och en politisk person var en svår balansgång.

Att vara radikal, menade Aspenström, handlade inte längre om att skrida till handling i viljan att göra något nytt, utan om att människan nu på sin höjd bar på tron att vara en evigt sökande man utan väg. I sitt resonemang konstruerade han någon form av kollektiv identitet – en gemenskap som kunde inkludera flera. Samtidigt var uppgivenheten inför politikens möjligheter tydlig, och inte minst för den som identifierade sig som författare. Den som nu ändå är radikal, undrade Aspenström, hur ska den förhålla sig till gränsen mellan att vara diktare och politisk? Det var inte bara en identifikationsproblematik som behandlades utan också en djup misstro mot dels historisk tradition, dels samtida politik:

> Det är ett obestridligt faktum att all radikalitet utanför kommunismens (och nykristendomens) hemmansägor är ganska villrådig. Vill man inte förankra den i någon av frälsningsmonopolerna Moskva eller Jerusalem, inte binda den vid någon kanon eller något manifest, då återstår inte mycket att välja på. Man kan vara välvillig och förstående åt alla håll, vara humanistisk och ge det ”mänskliga” en axelklapp var det än röjer sig. Denna nobla och resignerade utväg ligger nära till hands. Men humanismen är en plock-åskådning, en fågel utan bo.[40]

I samband med denna kritik mot samtida ideologi och kultur, som innefattade uppgivenhet inför humanismens samtida plats i världen, vände sig Aspenström till läsarna med orden: ”Klä av er och titta på er själva. Ni borde vara levande och vackra och ni är fula och halvdöda [---] Vilken biologi, vilken psykologi, vilket hypotessystem kan nu användas?”[41] Även om *40-tal* var ett litterärt forum fanns här ett bredare ifrågasättande av en situation där det i tiden saknas orienteringspunkter. Att detta nummer av *40-tal* skrevs under ett pågående världskrig fångas tydligare genom publiceringen av Solveig Leidits dikt ”Jeg er redd for det som kommer” där människan framträder i ett jag som klamrar sig fast vid ”det stykke jeg har fått av tiden” och ”er veldig feig og redd”.[42]

I *40-tal* framställdes människan ofta som hjälplös, och ett återkommande tema var den förlorade guden. När Sivar Arnér resonerade om de intellektuella motsägelser som diktaren ”olustig” stod inför, belyste han hur människan kände lydnad som ”en av sina största plikter. Men han hade också

—

[40] Werner Aspenström, “Radikalitetens problem”, *40-tal* nr 1 (1944) s. 16.

[41] Aspenström (1944) s. 17.

[42] Solveig Leidits, ”Två dikter av Solveig Leidits: Jeg er redd for det som kommer”, *40-tal* nr 1 (1944) s. 20.

sett hur nazistiskt lydnaden kan exploateras […] Men han kan ingenstans upptäcka Gud".[43] I en senare text från 1945 kommenterade Lennart Göthberg Karl Vennbergs författarskap med orden att Vennberg skildrar en situation där Gud är död men där Vennberg inte böjer sig för, eller erkänner, någon ny härskare. Vennberg, menade Göthberg, skildrar en livsstämning som inte ger utrymme för den ångest som kan botas genom religiös frälsning, utan en ångest grundad i ovissheten ”där de många möjligheterna hålls öppna”. Vennbergs försök att undkomma kaos, skrev Göthberg, ”har fördjupats under tidshändelsernas tryck” och drar en ”linje från njutningskarneval till bombhelvete”. Vidare ställde Göthberg frågan om fördärv och ondska var ”det enda som människan tog i arv” och han landade i att Vennberg visade sig som en förtvivlad relativist eller nihilist eftersom han såg människan som fångad i världens vansinne.[44]

Två tydliga parallella spår behandlades av fyrtiotalisterna. Dels riktade de fokus mot en kris som främst var en kulturkris, vilken utgjordes av en samtid fylld av vilsenhet och meningslöshet. Dels aktualiserade de död och rädsla när de blickade mot det förflutna och i detta framstår fyrtiotalisterna som om de befann sig vid en avgörande tidpunkt där tolkningar av det förflutna spändes mot en oförutsägbar framtid.[45] Ur tanken om Guds fall – en representation av historiens och traditionens fall – blickade ett vi mot både en samtida kris och en möjlig dystopi. Även om det i *40-tal* också finns utsagor om att krisen öppnar nya möjligheter, vad Arendt kallar en ny början, följde utsagor om det meningslösa i att som författare engagera sig politiskt.[46] I *40-tal* fanns tankar som pekade mot att ta politisk ställning – men där nådde det politiska initiativet också sin punkt. Fyrtiotalisternas ovilja att agera politiskt kan delvis förklaras av att de i regel avvisade ideologi men också att de uttryckte en låg tilltro till människan och historien. Utan en övertygelse om människors förmåga att ingripa lyser också politisk kraft med sin frånvaro.

Det kollektiva vi som ändå formerades på ett tidigt stadium i *40*-tal samlades kring tanken om att det förflutna lett fram till ett samtida förfall. När är då fyrtiotalisterna när de tänker? De befinner sig i en kris där framför allt förflutenhet dras in i nuet. Krisen pekade mot en oroväckande framtid men i tidsglipan är det *no longer* som vägleder. Förväntningar eller föreställ-

—

[43] Sivar Arnér, ”Försvar för dikten”, *40-tal* nr 3 (1944) s. 1. Nutiden, skrev Arnér, ”har kursiverat en gammal sanning (…) att vi aldrig stannar i hörn” s. 2. Detta inlägg fick i ett senare nummer ett svar genom Arne Trankell, ”In i verkligheten: En dialog om stil av Arne Trankell”, *40-tal* nr 2 (1945).

[44] Lennart Göthberg, ”Modernismen – och Vennberg”, *40-tal* nr 5 (1945), s. 5-7. Framför allt lyfte Göthberg fram Vennberg som en tvivlare. Om en förvillad Gud och domedagen, se även Stig Sjödin, ”Tre dikter” (Domedag), *40-tal* nr 5 (1945) s. 16.

[45] Massey (2011) 71, 78, 80–84; Arendt (1978) 2:29, 2:37, 2:38. Se även Fareld (2011).

[46] Om ny början hos Arendt, se till exempel Buhre (2019) kap. 7; Fareld (2011); Hoffmann (2010).

ningar om framtiden, *not-yet*, pekar mot något dystopiskt eller oförutsägbart.[47] Den vaga framtidsbilden kan delvis förklaras av att det var för tidigt. Medan andra världskriget ännu pågick och även strax efter krigets slut kan det ha uppstått utmaningar i att betrakta det som en avslutad händelse att formera nya förväntningar utifrån. Men det kan också förklaras av att fyrtiotalister visade låg tilltro till människors möjlighet att ingripa i samhällsutvecklingen och förändra samhället till det bättre. Det kan beskrivas som att deras framtidsförväntningar präglades av tvivel, oro och osäkerhet – snarare än av hopp.

Däremot kan konstateras att kriget var del av bearbetade minnen när skribenter såg traditionen som fallen, och *40-tal* rymde insikten att man befann sig i en krisartad situation utan orienteringspunkt.[48] Rüsen menar att omvälvande händelser kan förändra tidsförståelser och tidsorienteringar och att när traditionella principer inte längre fungerar vägledande följer desorientering med en upplevd kris.[49] I *40-tal* diskuterades vilsenhet utifrån teman som lydnad, trots och uppgivenhet. Men vem och vad ska leda vägen framåt när det saknas tilltro till såväl historien som samtiden, och till människan själv?

Desorientering och minnesbearbetning

Forumet *40-tal* framträder som en kollektiv gemenskap för de uppgivna. I stället för att orientera sig på nytt, för att tala med Arendt, fångades fyrtiotalisterna i den tid som de tolkade. Vid flertalet tillfällen konstaterades, eller antyddes, att tiden var svår, till och med omöjlig, att orientera sig i. Det var i *40-tal* vanligt att resonera om litteratur och samhälle med meningar som den ”djupa förtrogenheten med den mänskliga strävans bräcklighet […] måste uppmärksammas en gång”.[50] Men var det då möjligt för skribenterna i *40-tal* att visualisera en möjlig framtid, att börja orientera sig mot en sådan, om det saknades en orienteringspunkt i tillvaron, en tilltro till människan eller en vilja att agera och ta ansvar för det förflutna?[51]

Sett till hur skribenterna använde sig av det förflutna, av minnen, tyder föga på att de vände sig till historien för förklaringar som kunde användas i samtiden och inför framtiden. Flera texter visar på en skepsis mot att litteraturen eller författare bar på kraft eller förtroende nog att utveckla en ny framtidsbild. Till exempel kommenterade Göthberg en aktuell roman om

—

[47] Massey (2011) 72, 75–77; Arendt (1978) 1:203, 206. Se även Arendt ([1961] 2006).
[48] Massey (2011) 78, 72–76; Bermingham (2019); Varikas (1998) 17–24; Rüsen (2007) 174, 177, 178, 205.
[49] Rüsen (2017) 28–31; Rüsen (2007) 169–174, 176–179; Massey (2011) 71–78; Arendt (1978) 1:201, 1:206.
[50] Stig Carlson, ”Dechiffrerad aska: Ett modernistporträtt”, *40-tal* nr 2 (1944) 15–18. Citat från sida 18.
[51] Till exempel Massey (2011) 80–84; Bermingham (2019); Fareld (2011).

desertörer i krig, vilken han menade visade på ”en naiv föreställning, att paradiset ganska snart skall vara nått i Europa, bara kriget har tagit slut.” Göthberg tyckte sig se en sympati och symbolik som snarare ”talar om ett slappt uppgivande av intellektuella och ideologiska frågeställningar”.[52] I *40-tal* visar sig även en tydlig distans till ideologi och politik, och en misstro gentemot författarens roll eller möjligheter att driva fram en samhällsförändring.

Det förekom diskussioner om hur författare skulle förhålla sig till tidens politiska frågor. 1945 skrev Krister Wickman, i ”Författare och politik”, om tidens ovilja mot politik. Politik, menar han, ”är inte ’fint’ – men nu kan ingen, inte ens anden, sluta ögonen för vad som försiggår”. Vidare resonerade han om författarens möjliga ansvar för det skrivna. Det är ”kanske romantiskt och enfaldigt att tro att författaren betyder något i gestaltningen av människors liv” men Wickman menade att en litteraturkris bottnar i en samhällskris och att lösningen låg i att lösa båda två. Dock saknades sedan första världskriget tron på en framtida demokrati. En tid av antirationalism, antihumanism, verklighetsfrånvänd idealism och ideologisk förvirring hade ställt både litteraturen och samhället på ända.[53] Sivar Arnér i sin tur sökte förstå människans och diktens relation till ”samhällets lagar” och menade att dikt hade föga till övers för samhället. Dikten vill visserligen ha tryckfrihet för egen del, skrev han, men lyfte fram att dess uppgift inte är ”att skriva protestromaner mot informationsbyrån.”[54] Vidare menade Göthberg att krig och beredskap visserligen lämnat avtryck i tidens böcker, inte minst i ockupationsromanerna, men han tvekade inför att sådana litterära skildringar av krigserfarenheter var så genomgripande att de kunde förändra synen på människan och livet.[55] Sålunda diskuterades möjliga politiska förändringar men de mynnade ut i en återvändsgränd.

Ett annat exempel är när Axel Liffner lyfte fram *Mannen utan väg*. Diktsamlingen, skriven av Erik Lindegren, beskrevs av Liffner som politiskt och konstnärligt radikal. Samtidigt beskrev han den inte bara som självkritisk utan också som hatisk och likgiltig. Han diskuterade om Lindegren skulle förstås som anarkist eller kommunist i sitt sökande efter en samhällsrevolution i ett författarskap som reagerade mot ”politiska eller militära övergrepp”. För Liffner blev Lindegren förvisso ett exempel som talade emot alla dem som hade höjt rösten om att diktarna hade distanserat sig från verk-

—

[52] Lennart Göthberg, ”Fyrtiotalistiska vittnesmål?”, *40*-tal nr 3 (1944) s. 33. Göthberg menade att ideologiska frågeställningar måste genomarbetas av 40-talets litterära generation.
[53] Krister Wickman, ”Författare och politik”, *40*-tal nr 7 (1945) s. 1-2.
[54] Arnér (1944) s. 3.
[55] Göthberg (1944) s. 35.

ligheten med dess problem, men han resonerade om att Lindegren gav uttryck för en dystopisk syn utan att erbjuda ett alternativ. Där finns, skrev Liffner, ”lust till omstörtande och förnyelse” men stark pessimism hade ”påverkat hans syn på tillvaron och möjligheterna att förändra”.[56] Ett pessimistiskt synsätt vad gäller möjligheter att förändra visade sig även hos Stig Dagerman som skrev att

> hur bräckliga ter sej inte alla sociala reformer och utopier i ett världssystem där sammanbrotten är den enda säkra almanackan. Och ändå gäller det att värja sej mot, ja angripa denna ordning trots den tragiska medvetenheten, som kanske är alla nutidssocialisters dilemma, att varken försvar eller angrepp kan bli annat än symboliska, men ändå vara något som måste presteras för att man inte ska dö av skam. När ni i den situationen angriper mej och säjer: Din dikt förstås inte av folket, av massan, av arbetarna, den är inte social nog, har jag rätt att svara: Ert resonemang bygger på en missuppfattning.[57]

Dagerman resonerade senare i samma text om möjligheterna att förändra, samtidigt som han lyfte att dikters sociala kraft inte handlade om att förstås av alla, att dikten inte var ett sällskapsnöje. Han ifrågasatte tolkningen av hans egen diktning som ”inte social nog”, men gav inget tydligt svar på hur diktens eventuella sociala funktion skulle förstås. Texten slöt sig inåt, bort från en möjlig skyldighet att författaren skulle göra sig förstådd av läsarna – men han underströk också författarens samvetsstyrda moraliska ansvar.[58] Återigen var det möjligen skribenternas svaga övertygelse om tidens möjligheter som var det största hindret. Karl Vennberg skrev att labyrinten ”sönderriver sökaren/ och rågången överlämnar sig/ med förtvivlans tillförsikt åt makten”. Vidare undrade han vad ”hade väl vi här att göra/ Tänkte vi bota världshistoriens snuva/ med bröstsocker” och vem ”inlöser väl våra panter/ hos historien och samvetet”.[59] Likväl kunde frågan om litterära skildringars möjliga syften eller kraft peka mot potentiell förändring. Göthberg, till exempel, tyckte sig se en samtid som stod inför en paradox där människor kunde hoppas på en ny livskänsla och vänta på en nyckel eftersom möjligheten fanns att människor stod inför en ny utgångspunkt att agera utifrån.[60]

Utifrån exemplen från *40-tal* framträder en bild av individuella röster som skrev om rädsla, vilsenhet, meningslöshet, uppgivenhet och desorientering.

—

[56] Axel Liffner, ”Ruiner och källsprång”, *40-tal* nr 3 (1945) s. 3-4.
[57] Stig Dagerman, ”Diktaren och samvetet”, *40*-tal nr 6 (1945a) s. 6.
[58] Dagerman (1945a) s. 6.
[59] Karl Vennberg, ”Sju dikter”, *40-tal* nr 6 (1945) s. 13–16: ”Gryning” –citat s. 13; ”Låt oss avtåga” –citat s. 15.
[60] Göthberg (1944) s. 40.

Samtidigt visar sig också ett kollektivt meningsskapande som hade sin rot i en gemensam tidsångest, och utifrån den skrev fyrtiotalister in sig i en meningsbärande historia. Tidsångesten i *40-tal* handlade om civilisationen, humanismen och kulturen. I kritiken av traditionen förekom minnesåtergivning av krigssituationer som ett exemplifierande. Till exempel översatte Erik Blomberg och Erik Lindegren (under den gemensamma pseudonymen Apollo Club) Ronald Bottralls text *Evidence Evalued*. Utdraget ur *Värderat vittnesmål* nedan visar dels på hur det förflutna gjordes relevant för nuet, dels att tolkningen av historia och nuet inramades med tankar om att röra sig mot det universella, bort från det partikulära:

> en travesti av det förflutna i en önskan som sådan,
> en ursäkt för nuets känsloton.
> Leder rentav till en undran över vad som kan ha hänt,
> som när i ett land bortom kriget
> någon säger: Att bli bombad var väl så här
> och du måste ha känt det så, eller så, och jag svarar:
> Ja, det var nog så ungefär, [---]
> I våra minnen
> kan ett ögonblick av tystnad betyda undvikande
> inåtvändhet, men för en av de två
> kan det betyda förening och enhet [---][61]

Dikten fick de uppföljande kommentarerna att den är ”rent mänsklig” ur en ”begränsad erfarenhet”. Dikten beskrevs ha en värderande och kritisk ton som förmedlade en erfarenhet som kan delas av andra mänskliga erfarenheter.[62] Överhuvudtaget förekom flera inslag i *40-tal* där krig konkret skildrades, eller där krigslitteratur diskuterades, som en fråga för mänskligheten.[63] I detta avseende gick fyrtiotalisterna i takt med sin skönlitterära tid, där berättelser om krig, däribland soldaters egna skildringar, cirkulerade. Att fyrtiotalisterna kunde placera sig i en europeisk erfarenhet av krig och inte begränsa sig till erfarenheten av svensk beredskapstid har sin förklaring i att det internationella litterära rummet öppnade för flera röster att samlas. Till exempel översattes en dikt av den italienska författaren Margherita Guidacci, där bland annat följande återgavs: ”Rösterna var det sista som försvann. Inte krigets och orkanens förfärliga stämmor [---] Och när ängeln frågade oss:

—

[61] Roland Bottrall (övers) ”Värderat vittnesmål”, *40-tal* nr 2 (1944) s. 7.

[62] Erik Lindegren & Arthur H King, ”Kommentar”, *40-tal* nr 2 (1944) s. 9.

[63] Se till exempel Gösta Höglund, ”Den hjälplösa”, *40*-tal nr 1 (1945); Stig Dagerman, ”Dikter”, *40-tal* nr 4 (1945b) s. 15; Per Wolleback, ”Krigslitteratur og krigslitteratur”, *40-tal* nr 3 (1944); William Sansom, ”Den lodräta stegen”, *40-tal* nr 10 (1945).

’Vill ni ännu minnas?’ bönföll vi honom själva: ’Låt tystnaden komma!’”.[64] Flera texter handlade om att minnas.[65]

Dagerman gjorde även ett inlägg om varför den svenska erfarenheten hade betydelse i det större sammanhanget, vilket ger en förklaring till varför fyrtiotalister placerade sig och sin diskussion om tiden i en västerländsk europeisk historia. Anledningen till inlägget var att Lundkvist, som Dagerman uttryckte det, hade skrivit ironiskt om den svenska beredskapen. Dagerman svarade att beredskapen var svenskarnas sätt att uppleva kriget och att beredskapsångest var det instrument som tiden erbjöd. Det var, menade han, ”den första erfarenhet av det så kallade livet som mötte en stor del av den unga generationen utanför skolans madrasserade celler” där den ”neutrale unge författaren försökte pejla ångesten utanför gränserna”. Vidare konstaterade Dagerman att det ”inte finns något skäl för en diktare att inte skriva om ångest eller lidande bara därför att det finns de som känt större ångest eller lidit mera”.[66] Men fanns det då hos skribenterna en strävan att låta skildringar av krig, eller ett sådant återgivet ögonblick, fungera vägledande för framtiden? Begränsades deras intresse i det senare fallet till en författarkritikers uppskattning av en mänsklig skildring, eller fanns innebörder som öppnade för en vision om att skapa något politiskt nytt?

I synen på krisen visar sig en flytande linje mellan litteratur och politik, existentiellt skrivande och samhällets realitet, men det var trevande steg som skribenter i *40-tal* tog vad gäller politiska ställningstaganden. Det fanns en tydlig ovilja mot att sätta tonen för samhällets riktning. Fokus låg i stället på att diskutera den desorienterade tid de levde i. I en text av Stephen Spender, översatt av Vennberg, konstaterades att etablerade symboler förlorat greppet om mänskligheten, och de diskuterades i relation till historie- och kulturtraditioner. Det framfördes att otaliga traditioner hade genomlevt prövningar och Spender frågade om det var värt att prova visioner på nytt. Samtidigt menade han att författaren hade få möjligheter att inverka på samhället och dess riktning, vilket bland annat kom till uttryck då han skrev att författaren ”är fortfarande helt i maskinernas, institutionernas och de materiella intressenas våld”.[67]

Vennberg uttryckte en likartad tanke 1946 när han skrev att möjliga mål ofta visar sig vara irrvägar, och ifrågasatte att den rätta handlingen i tiden

—

[64] Margherita Guidacci, ”Gruset och ängeln” [översatt tolkning av Werner Aspenström], *40-tal* nr 4 (1947) s. 179–180.

[65] Se till exempel René Daumal, ”Värt att minnas” [översatt av Gustaf Bjurström], *40-tal* nr 4 (1947).

[66] ”Pessimismen och Lundkvist – enkät med Lars Ahlin, Folke Fridell, Stig Dagerman och Folke Ahlberg”, *40-tal* nr 1 (1947). Se Stig Dagerman ”Beredskapen överskattad?”, *40-tal* nr 1 (1947).

[67] Stephen Spender, ”Symbolernas kris”, övers. Karl Vennberg, *40-tal* nr 4 (1945) s. 29.

skulle vara att söka ”någon idéhimmel som välver sig över Moskva, Berlin….[---] det ligger väsentlig handling redan i analysen av fegheten, skräcken och vanmakten […] man kan fråga sig om inte denna analys i det läge, där vi nu befinner oss, rentav är den rätta handlingen”.[68] Dessutom skrev han, med hänvisning till Kafka, att alla ”tänkbara himlar har störtat in: religiösa, filosofiska, sociala, estetiska” samtidigt som ”behovet av förklaringar finns kvar”.[69] Vennberg menade att alla tidens idékriser var olösta och bara delvis avslutade: ”Bakom oss ligger, olösta eller bara till hälften avvecklade, alla de stora idékriserna: socialismens kris, kristendomens kris, humanismens kris, psykologins kris, politikens kris.”[70] Fyrtiotalisternas svar på tidens kris var sålunda att inte befatta sig med idésystem utan att ägna sig åt att analysera, förklara och diskutera. Samma år konstaterade Göthberg att den omdiskuterade frågan om författarna och politiken var felställd. I stället borde det diskuteras om politiken kan intressera författarna i ett läge där politikerna tycktes förebrå författarna för att de inte engagerade sig. ”För närvarande” skrev Göthberg, ”inbjuder man i alltför hög utsträckning till pensionat utan gästrum. Det är inte artigt vare sig man är aristokrat eller folkhemsideolog”.[71] Diskussionen om författarens roll fortgick, och ett förändrat politiskt agerande bland författare och kritiker skulle snart bli märkbart.

Politiska ingripanden – och kontroverser om ställningstaganden

Diskussionerna om ideologi följde med in i år 1946. I samband med att flera skribenter skrev artiklar där de gav sina perspektiv på anarkismen uttrycktes en bred kritik mot ideologi som slog åt alla håll, och där också den kritiska blicken riktades mot Sverige. Dagerman skrev i sitt bidrag att i ens

> val av politiska ideologier, marschvägar till samhällstillstånd som uppvisar åtminstone några procents överensstämmelse med de ideal man drömde om, innan det visade sej att de jordiska kompasserna var hopplöst missvisande, ligger väl alltid ett konstaterande av de andra möjligheternas bankrutt. Omfattningen av denna bankrutt för nazister, fascister, liberaler och andra intressenter i borgerliga riktningar, auktoritära socialister av olika schatteringar låter sej inte bara avläsas på antalet ruiner, döda och krymplingar i

—

[68] Vennberg (1946a), s. 11.
[69] Vennberg, (1946a) s. 7.
[70] Vennberg, (1946a) s. 5. Om Vennberg, se även Larsson (2004) s. 36–55.
[71] Lennart Göthberg, ”Politik och författare”, *40-tal* nr 1 (1946) s. 25.

> direkt krigshärjade länder men också på antalet neurosfall, sinnessjuka, harmoniskt defekta i skenbart skonade länder som Sverige.[72]

Dagerman resonerade om hur mänskliga element banaliserats i politiken, att liberal propaganda och mänsklighetens dogmer cirkulerade, samtidigt som samhället präglades av inhumanitet, ångest och ovisshet. Gunnar Gunnarson och Erik Lindegren, som bidrog till diskussionen, lyfte fram att politiska rörelser och idésystem hade misslyckats. Lindegren såg svaret i att förnya analysen av samhället genom att göra den fri från fördomar och fördjupa den psykologiska förståelsen av människan, samt att kritisera föråldrade sätt att tänka – med syftet att revidera ”1800-tals-visionen”.[73] Även om diskussioner i *40-tal* fortsatte att fokusera hopplöshet i samtiden, sett till drömmar och utopier, kom skribenter i *40-tal* att glänta på den politiska dörren i mer strikt mening under 1946, då flera ställde sig bakom ett öppet brev till regeringen.

Med anledning av att den svenska regeringen i linje med sin neutralitetspolitik, avgav en principförklaring om Francisco Francos inrikespolitiska diktatoriska styre i Spanien, kritiserade fyrtiotalister den svenska statsministerns uttalande om att den ”ideologi som en viss regim representerar” inte kunde avgöra Sveriges inställning till landet och därmed heller inte påverka Sveriges utrikespolitik. De reagerade mot vad de betraktade som ett moraliskt svek och svarade med ett offentligt brev där de betonade att ”vi bör så långt vi kan blanda oss i de länders inrikespolitik, där friheten uppenbart är i fara”, och fortsatte sedan med att kritisera Förenta nationernas passivitet[74]. Vidare förklarades i brevet att de hellre valde ”meningslös protest” framför ”meningslöst samtycke”.[75]

Detta brev är ett tydligt exempel på när *40-tal* framträdde som ett politiskt kollektiv. Flera skribenter samlades i en moralisk position och i ett politiskt initiativ – för att friheten hotades. Agerandet kan förstås i ljuset av Arendts resonemang om ansvar och handling: att en aktör, utifrån bearbetade minnen, kan välja att hantera framtiden. En politisk början uppstår i en tidsöppning, det mellanrum där traditionen på grund av inträffade händelser förlorat sin giltighet (*no longer*) men där det nya ännu inte tagit form (*not yet*).[76] En ny början kräver en pluralistisk samvaro, där människor agerar gemensamt men utan att tappa sina individuella röster.[77] I detta exempel visar

—

[72] ”Anarkismen – en tremannaenkät med Stig Dagerman, Gunnar Gunnarson och Erik Lindegren”, *40-tal* nr 2 (1946). Stig Dagerman ”Min synpunkt på anarkismen”, Stig Dagerman” *40-tal* nr 2 (1946) s. 57.

[73] ”Anarkismen” (1946). Se s. 63 för Lindegrens uttalande.

[74] Under 1946 kom Förenta nationerna att anta en resolution som förklarade att Francos regim var fascistisk.

[75] ”Öppet brev till vår regering”, *40-tal* nr 4 (1946). Texten är signerad av 32 personer.

[76] Massey (2011) s. 72–78; 81–84; 88–90. Se även Arendt (1978) s. 2:29; 2:37-2:38; 1:201-1:202.

[77] Hoffmann (2010) s. 227–232; Varikas (1998) s. 18–23; Bermingham (2019).

40-tal på en sådan samvaro. Brevet visar enad förväntan och gemensamt agerande, där de lyfte ansvarstagande för mänsklig utsatthet i en politisk situation.

Samtidigt, överlag, präglades *40-tal* av individuella röster, ideologisk splittring och sökande efter svar. Även om det fanns tillfällen av kollektivt agerande, som i protesten mot Franco, kännetecknades fyrtiotalismens tidsorientering av upplevelsen av en mer irreversibel förlust och existentiell kollaps – i moral, mening, samhörighet – som fick dem att säga nej till sitt nu (*no more*).[78] Det utmanade i detta fall möjligheten att formulera en enad framtidsvision. Den spänning som i *40-tal* fanns mellan kollektivt agerande och existentiell ensamhet visar på fyrtiotalismens betydelse för vår förståelse av den tidiga efterkrigstidens politiska tänkande.

Även om Arendt menar att en pluralistisk politisk samvaro behöver politisk mångfald avseende konsensus och konflikt mellan individer präglades *40-tal* nog mer av konflikt än konsensus, och inte minst visar pessimismdebatten på det.[79] Vennberg hade resonerat om pessimistisk analys som ett handlande, men hans inlägg provocerade. Gunnarson krävde att Vennberg tydligare skulle förklara sin politiska position och sin historiekritik. Vennberg svarade att han inte representerade någon ism eller ens en pessimistisk världsåskådning utan att han anslöt sig till ett synsätt utan att ge upp sin kritiska blick, och beskrev samtidigt Gunnarson som en ”dogmatiker” som i sitt tankesätt fastnat i gamla ideal.[80] Göthberg försökte stilla konflikten genom att klargöra att pessimismen ofta framställs som en undergångsfilosofi för sin kritik mot den historiska utvecklingen, men att den analyserar tidens passivitet för att öppna för möjligheten till klarsynt agerande. Samtidigt klargjorde Göthberg att *40-tal* inte hade ett politiskt program med Vennberg som ledare utan att den enande punkten var tanken att nazismen och andra världskriget var en ”generationspräglande grundupplevelse”.[81] Bengt Anderberg i sin tur uttryckte frustration över att det i debatten ställdes krav på att diktaren skulle ha ett socialt ansvar eller följa tidens idéströmningar.[82] Dispyterna bör förstås i relation till *40-tals* grundambition att ”finna sammanhang, motsatser och samlingspunkter”[83] i en idébrottning som kunde erbjuda konturerna av en ljusare framtid, samtidigt som det inom kretsen uttrycktes farhågor om att den rådande pessimismen

—

[78] Om no-more, se Massey (2011) s. 81; Buhre (2019) kap. 7; Arendt ([1961] 2006) s. 6; 9–14.

[79] Hoffmann (2010) s. 227.

[80] Vennberg (1946a); Gunnar Gunnarson, ”Pessimismen, diktarens samvete och skarprättarens svärd”, *40-tal* nr 3 (1946); Karl Vennberg, ”Replik till dogmatiker”, *40-tal* nr 3 (1946b).

[81] W.A, Lennart Göthberg, ”Marginal-anteckningar till en debatt”, *40*-tal nr 5 (1946) s. 203.

[82] Bengt Anderberg, ”Dikten åt diktarna eller tal i egen sak”, *40-tal* nr 5 (1946).

[83] ”Lennart Göthberg in memoriam”, *40-tal* nr 9–10 (1946) s. 392.

gjorde att fyrtiotalisterna ”inte vågar gå framåt – eller trevar sig fram”[84]. Diskussionen exemplifierar hur samvaron i *40-tal* präglades av konflikt i politiska positioneringar men av konsensus i att förhålla sig till andra världskriget som en avgörande händelse. Fyrtiotalisterna enades i att tänka och fantisera, att återkalla minnen till nuet och utforska nya tankebanor men utan en enad vilja att axla ansvaret för det inträffade i att agera.

I den mån *40-tal* representerade en politisk position var det att ägna sig åt diskussion snarare än att utforma ett program. Aspenström menade att ”40-talismen” värjde sig emot nya stora illusioner och framtidsvisioner eftersom ”man har velat komma fram till en mer differentierad verklighetssyn” i en tid där inte bara Gud utan också människan är död.[85] Även 1947 tillkom nya inlägg i pessimismdebatten. Lundkvist menade att pessimismen inte var ideologisk och att författarnas misstag varit att ge sken av det när pessimismen snarare handlade om enskilda känslostämningar.[86] Samtidigt ska nämnas att politiska frågor kommenterades. En större konferens i Genève i september 1946, där intellektuella som Stephen Spender, Karl Jaspers och Georg Lukács talade, beskrevs som en av de viktigaste händelserna efter kriget. Förhoppningen hade varit att diskussionen där skulle leda till större europeisk samhörighet men där utfallet visade hur djup krisen Europa var i och med att demokratin fallerat.[87]

Över tid framträder det tydligt, vilket också har konstaterats i tidigare forskning, att det fanns inbördes strider mellan fyrtiotalisterna. I pessimismdebatten visade sig att diskussioner om det universella och allmängiltiga kontra det subjektiva och privata kunde leda skribenter åt olika håll i frågor om hur långt historiekritiken skulle dras och om den medförde ett politiskt ställningstagande som alla i *40-tal* skulle ställa sig bakom. Den tändande gnistan var när Vennberg tillskrev pessimismens etiska implikationer stor betydelse och där han kritiserade dem som betraktade pessimismen som utvecklingsfientlig och passiv. I debatten aktualiserades ideologiska problem som även vände sig mot riktningen i *40-tal,* vad fyrtiotalister tillsammans ville eller kunde ställa sig bakom. Det som satte punkt för diskussionen var att fyrtiotalisternas gemensamma nämnare var hur de tillskrev erfarenheten av andra världskriget mening och betydelse.

Trots att skribenterna varken ville, eller kunde, ställa sig bakom en ideologisk riktning eller ett gemensamt politiskt program – vilket i grunden kan förklaras av att de i första hand analyserade ideologisk utveckling och tog

—

[84] Gunnarson (1946) s. 112.
[85] Werner Aspenström, ”Myten om människan”, *40-tal* nr 4 (1947) s. 177.
[86] Artur Lundkvist, ”Artur Lundkvist svarar”, *40-tal* nr 1 (1947) s. 11.
[87] Egon Kötting & Ragnar Thoursie, ”Tragedin Lukacs”, *40-tal* nr 4 (1947).

avstånd från ideologiska visioner – så var frågan om ideologi alltjämt den framträdande i forumet *40-tal* under åren. Även om skribenterna inte kunde enas om vilken roll författaren skulle inta i den politiska utvecklingen framstår de ofta som överens om att tiden lämpade sig bättre för att söka förklaringar än att presentera tvärsäkra svar eller ideologiska slagord.

Samtidigt var gränsen mellan skönlitterära och politiska diskussioner tunn, och att fyrtiotalisterna kommenterade den politiska utvecklingen är föga anmärkningsvärt. Anmärkningsvärt är dock det samlade politiska initiativ som det öppna brevet till regeringen utgör. Inte minst eftersom kritiken var att den svenska regeringen inte tog ställning. När fyrtiotalisterna senare tog steget in i 1950-talet, och representerade den tredje ståndpunkten, handlade det ju om grundprincipen att inte ta ställning i ideologiska frågor. Samtidigt bör en viktig skillnad understrykas: det senare handlade om att inte välja sida mellan två stora stridande idésystem medan det förra handlade om att ta strid för värdet frihet (universellt) mot en konkret politisk situation där människor var ofria.

Dessutom bör ställningstagandet mot den svenska regeringen betraktas mot bakgrund av den kritik som fyrtiotalisterna genom åren fick ta emot i pessimismdebatten. I flera fall kunde fyrtiotalister, också i det egna ledet, utmålas som passiva. Det öppna brevet till regeringen visade dock att de i vissa frågor, som när ett universellt värde (frihet) hotades, kunde välja att agera med politisk kraft. En invändning, beroende på tolkning av frihetsbegreppet, skulle kunna vara att även konflikten mellan öst och väst hotade värdet frihet. Men för de fyrtiotalister som ställde sig bakom den tredje ståndpunkten var problemet inte att ta ställning i enskilda frågor, utan att tvingas välja sida mellan två ideologiska system. Det egentliga hotet mot friheten låg, enligt dem, i själva kravet på ideologisk positionering.

En död historia och förkastliga ideologier

Skribenterna som samlades runt tidskriften *40-tal* var i första hand en litterär gruppering som inte hade anspråk på att vara ett politiskt kollektiv med ambitionen att formulera en vision eller peka ut en politisk riktning. Det fanns dock ett kollektivt vi i det meningsskapande som de aktiverade i sin historiekritik.

Det är tydligt att skribenterna mot bakgrund av andra världskriget bearbetade sin samtid i relation till det förflutna. Positionerade i en tidsglipa reflekterade de kritiskt och pessimistiskt när de drog in förflutenhet i nuet.[88]

—

[88] Massey (2011) s. 71–78; Arendt (1978) s. 1:201–1:206; Arendt ([1961] 2006); Buhre (2019); Bermingham (2019); Varikas (1998) s. 17–24.

Följden var att framåtblickarna resulterade i dystopiska eller oroväckande framtidsbilder. Då de ibland sökte efter en orienteringspunkt men ibland aktivt undvek en orienteringspunkt visar sig möjliga framtider som vaga. I stället var det själva sökandet efter en orienteringspunkt i vad som upplevdes som en pågående kris som var tidsorienteringen. Rüsen, som Arendt, menar att en omvälvande händelse som andra världskriget kan resultera i att människor inte längre kan vända sig mot principer i det förflutna för att orientera sig.[89] Fyrtiotalisternas desorienterade minnesbearbetning rör sig i vissa fall i den politisk-ideologiska sfären, men implikationerna är framför allt etisk-existentiella.

I vissa frågor uttryckte sig flera skribenter med bestämdhet. Gud var död, stora idésystem hade spelat ut sin roll, traditionen hade vittrat sönder och människan var handfallen – och hon rörde sig i riktning mot nytt förfall. Det uttrycktes misstro mot möjligheter att handla, och snarare kännetecknades den samtida människan, enligt fyrtiotalisterna, av ett ändlöst sökande efter svar. Men det var också det som förenade ett kollektivt vi i *40-tal*. Det var inte enbart individuella jag som saknade orienteringspunkt utan själva traditionen, ja mänskligheten i sig, stod utan hem och plats. Dessa föreställningar kan förklaras av att fyrtiotalisterna levde i en tid där kriget rasade runtom i Europa, och från sitt svenska beredskapsperspektiv hade de utrymme och distans nog att observera och analysera. För även om de inte hade faktiska erfarenheter av strid och ockupation kunde de, liksom andra, följa ideologiernas och våldets framfart över Europa. Krisen var verklig även för dem, och de placerade in sig själva i en större historia om mänskligheten: nazismens framfart vittnade om lydnad snarare än moral, våldet vittnade om förfall snarare än framsteg.

Det är inte anmärkningsvärt att fyrtiotalister placerade sig i en västerländsk europeisk historia. Oavsett om olika länder i Europa hade olika krigserfarenheter kvarstod det faktum att människor i Europa och västvärlden delade tradition. Med nazismens och ideologiernas framfart tycktes den gemensamma guden falla ned, död. Fyrtiotalisterna bevittnade ett vansinne som för dem hade relevans för människor i Sverige eftersom de utgick från universella frågeställningar. Här särskiljer de sig på intet sätt från andra som har debatterat västvärldens kulturkris och destruktiva ideologier under kriget och därefter. Den diskussionen tog sin början i att människor i Europa och väst hade en gemensam historisk referensram.

Samtidigt avvek i regel fyrtiotalisterna från en dominerande tendens i Europas länder efter kriget: att fokusera på ära och meningsfulla uppoffringar

—

[89] Rüsen (2017) s. 28–31; Rüsen (2007) s. 174; 177–179.

inom ramen för patriotiska narrativ. Tidskriften *40-tal* innehåller starkt kritiska reflektioner, där fyrtiotalister berättade om historien i ett narrativ som långt senare – under 1980- och 1990-talet – skulle få ett brett genomslag i länder i Europa, däribland i Sverige.[90] Likt andra diskuterade de traditionens förfall med nazism och kommunism som motbilder men deras slutsats var att allt ideologiskt tänkande bidrog till traditionens fall, snarare än att specifika ismer skulle betraktas som otypiska för Europa och västvärlden.[91] Vad gäller den svenska kontexten var andra världskriget för dem på intet sätt en parentes för Sveriges historia och framtid, vilket annars var ett dominerande synsätt under efterkrigstiden.[92]

Det var just fyrtiotalisternas sätt att placera in Sverige i en bredare historisk utveckling utifrån en kritisk blick som fick dem att till slut att agera. Detta kan förklaras av att en farhåga hos dem besannades. I *40-tal* uttrycktes åsikten att det i tiden fanns föreställningar om att en ljusare tid skulle komma när kriget tog slut, men att dessa föreställningar var naiva eftersom de innebar ett slappt tänkande vad gäller ideologi. När så fyrtiotalister till slut steg in i den politiska offentligheten under 1950-talet var det för att bemöta dels historietolkningar de inte höll med om, dels för att avvärja att ideologier fick ny kraft.[93]

Och det var bland annat andra författare de tog strid emot. År 1951 trycktes skriften *Tredje ståndpunkten* där Karl Vennberg var en framträdande röst men också andra fyrtiotalister medverkade.[94] Med denna skrift gick en rad fyrtiotalister i polemik mot Herbert Tingsten och Eyvind Johnson. Skälet till att dessa fyrtiotalister tog politisk ställning var att Johnson i ett vårtal till Uppsala studentkår samma år tog ställning mot kommunismen och Sovjet, och ställningstagandet stöttades av den inflytelserika chefredaktören för *Dagens Nyheter,* Herbert Tingsten.[95] Fyrtiotalisterna ansåg att bilden av Sovjetunionen och kommunismen var onyanserad och att deras eget ställningstagande inte handlade om att stötta Sovjetunionen utan om att avvisa ideologiskt tänkande och den politiska retorik som var typisk för det kalla kriget.[96] Fyrtiotalisterna utvecklade en motbild till polemiken mellan väst och öst, och som Kim Salomon med fler skriver hade det i det litterära forumet formerats en livshållning som avvisade en endimensionell världs-

—

[90] Östling (2008b) a. 197–211.

[91] För vidare läsning om ideologidiskussioner, se Ers (2008); Strand (2016).

[92] Östling (2008a).

[93] Jansson har konstaterat att grunden till den tredje ståndpunkten lades under fyrtiotalet. Se Jansson (2014).

[94] Stig Carlson, Werner Aspenström & Sivar Arnér (red.), *Tredje ståndpunkten* (Stockholm 1951).

[95] Eyvind Johnson, *Ett vårtal 1951* (Stockholm 1951); Herbert Tingsten, *Tredje ståndpunkten – en orimlighet* (Stockholm 1951).

[96] För vidare läsning, se till exempel Jansson (2014).

åskådning och som gav mothugg till 1950-talets starka ideologiska konflikt.[97] Med tredje ståndpunkten gav fyrtiotalisterna, till slut, ett politiskt svar på tidens frågor.

På ett sätt kan debatten mellan fyrtiotalister å ena sidan och Johnson och Tingsten å den andra beskrivas som ideologisk, där motpolerna var att inte ta ställning mellan öst och väst kontra ta ställning för väst. Samtidigt tog fyrtiotalister politisk ställning av ett skäl: att de var ideologikritiska. Den ställning som flera fyrtiotalister intog under 1950-talet möjliggjordes av att tidsorienteringen i *40-tal* byggde på en enad ideologikritik som de i sitt forum under 1940-talet hade formerat utifrån en gemensam tolkning av historia och samtid. Detta innebar att tidsorienteringen som formerades i *40-tal* innefattade en politisk gnista som brände till först när ideologier hotade på nytt.

Fyrtiotalisternas tidsorientering, sett till hur den tog sig uttryck i *40-tal*, är en viktig förutsättning för 1950-talets ideologiska landskap, och inte minst till debatten om den tredje ståndpunkt som drevs fram genom *40-tal*. Det finns en förhistoria till den tredje ståndpunkten i den pessimismdebatt som fördes under perioden 1946–1947, och pessimismdebatten – till skillnad från den parallellt förda obegriplighetsdebatten – var en mer allmän idédebatt där fyrtiotalister kunde sluta sig samman i en etisk pessimism.[98] Sett till den direkta relationen mellan samtidskritik (kris) och historiekritik (traditionens fall) som kom till uttryck i fyrtiotalisternas tidsorientering är fyrtiotalisternas pessimism betydande för att förstå flera tongivande fyrtiotalisters starka ställningstagande för den tredje ståndpunkten, vilket innebar att inte ta ställning för något politiskt system eller ideologi under kalla kriget.

Här är det möjligt att invända att diskussionerna i *40-tal* i stort hade apolitisk karaktär. Dels för att de präglades av uppgivna och pessimistiska yttranden om samhället och människan, dels för att visioner lyste med sin frånvaro. Men fyrtiotalisternas starka ideologikritik banade inte bara väg för kritisk medvetenhet och analys vad gäller litteraturen utan bar också på slumrande politisk sprängkraft. Vad i tidsorienteringen var det som möjliggjorde det? Utifrån Arendts teori är ett svar att ideologikritiken i *40-tal* byggde på en historiekritik som hade existentiella-universella problem som utgångspunkt. Trots att *40-tal* inte hade politiska anspråk ägnade sig fyrtiotalisterna ändå delvis åt det som Arendt beskrivit som drivkraften i ett politiskt kollektiv: att lyfta blicken från det subjektiva och privata till det gemensamma, där en persons individuella erfarenheter och plats i världen görs

[97] Salomon med fler (2004) s. 10–14. Om författarnas inlägg i det politiska landskapet se till exempel Ers (2008) s. 164–166; Östling (2008a) s. 221–228.

[98] Obegriplighetsdebatten, som jag inte behandlar i denna text, var mer koncentrerad på litterära frågor.

relevanta på allmänmänsklig nivå i en offentlig samvaro. I mötet mellan individuell moral och kollektiv angelägenhet utvecklas politisk kraft.[99]

Historiens mening och makt

Ofta har 1960-talet beskrivits som decenniet för ideologiernas återkomst. Det går inte att invända mot det om vi med ideologier utgår från samma tolkning som efterkrigstida etablerade röster som likställde ideologier med kommunism, fascism och nationalsocialism. Tongivande fyrtiotalister talade dock med en annan röst och enligt deras perspektiv återkom ideologierna redan under 1950-talet; samma decennium som har gått till historien som inledningsskedet för ideologiernas död, ett konstaterande som i sin tur förutsätter att liberalism inte beskrivs som en ideologi. För enligt de fyrtiotalisterna var inte enbart nazism eller nationalsocialism och kommunism ideologier, utan att ta ställning för väst mot öst bottnade, enligt dem, i ett ideologiskt tänkande som hotade samhällsutvecklingen. Men fyrtiotalisterna levde i en tid där majoriteten ställde sig bakom den mindre komplicerade tanken att andra världskriget visade att nazismen var en ideologi och kalla kriget visade detsamma om kommunismen. Att i det läget förespråka en väg som inte tog ställning mellan väst och öst (och där fyrtiotalisternas kritiska blickar under andra världskriget riktats inte bara mot Tyskland utan omfattat hela Europa) väckte starka reaktioner.

Att den tredje ståndpunkten provocerade är föga anmärkningsvärt sett till det spända världsläget och utifrån de historietolkningar som dominerade i tiden. Samtidigt är fyrtiotalisternas positionering förklarlig sett till den tidsorientering som utvecklades i *40-tal.* Fyrtiotalisterna ägnade flera år åt att kommentera den samtida samhällssituationen utifrån kritiska analyser av förflutna händelser och av traditionen. De kom inte enbart till den apolitiska slutsatsen att det var nästintill omöjligt att orientera sig i tiden och formulera framtidsvisioner, utan också till den mer politiska slutsatsen att allt ideologiskt tänkande historiskt hade, och även i framtiden skulle, rasera människors möjligheter att orientera sig på nytt. Därmed fanns det delvis starka politisk-ideologiska implikationer i den tidsorientering som visar sig i *40-tal*. Den uppfattningen kom flera fyrtiotalister att ta politisk strid för.

Redan från början fanns svagare politisk-ideologiska implikationer men när de växte sig starkare skapades också kontrovers i det kollektiva vi som fanns i *40-tal.* Sammantaget var dock den enande misstron mot antingen den historiska utvecklingen eller människans förmåga att ingripa, parat med tvivel på att författaren *borde* ha en ingripande roll, så pass stor att menings-

—

[99] Hannah Arendt, *Responsibility and Judgment,* (red.) Jerome Kohn (New York 2003).

skapandet i *40-tal* inte ledde till en kollektiv politisk vilja med tydliga visioner för att förändra.[100]

Däremot skulle meningsskapandet i *40-tal* fungera som grunden till ett politiskt-ideologiskt ställningstagande under 1950-talet: den tredje ståndpunkten. Även den transnationella politiska mobiliseringen med Världsmedborgarrörelsen är ett exempel på hur fyrtiotalisternas meningsskapande omvandlades till konkret politik. Världsmedborgarna använde sig av fyrtiotalisternas analyser av historien och samtiden när de presenterade en dystopi, som i det fallet resulterade i en föreställd utopi.[101] Det hör till saken att världsmedborgarnas politiska kompass var stark ideologikritik och bred historiekritik – i linje med fyrtiotalisternas samhällstolkning.[102] Skillnaden var att världsmedborgarna uttryckte *förväntningar*.[103] Avsaknaden av gemensamma förväntningar i *40-tal* kan förklaras av att det som ägde rum där främst var en meningsskapande process med starka etisk-existentiella implikationer, snarare än politisk-ideologiska. Samtidigt fanns i *40-tal* ambitionen att fungera som ett fritt forum för konfronterande åsikter och i det visar sig *40-tal* som en pluralistisk samvaro som i vissa fall fick politiska implikationer och där det i grunden fanns konsensus om att ifrågasätta ideologier.[104]

Analysen av tidsorienteringen i *40-tal*, med fokus på hur historia har använts meningsbärande och den potentiella politiska kraften i minnesbearbetningar, visar på en reaktion gentemot förflutna och samtida företeelser som resulterade i upplevelsen av en nutida kris.[105] I *40-tal* bearbetades minnen av krig, våld och ideologisk utveckling och inte minst andra världskriget framstår som en gränssättande händelse – men det var delvis pågående när texterna författades och publicerades. Samtidigt ska nämnas att även första världskriget, kan ses som en avgörande händelse i sammanhanget.

På det stora hela visar inte fyrtiotalisternas tidsorientering på att minnesbearbetningen ledde till enade politiska initiativ i meningen att fyrtiotalisternas subjektiva tidsförståelser förenades med ett kollektivt agerande för att skapa en ny politisk början.[106] Snarare än att uttrycka förväntningar och formera en framtidsvision som svar på dystopiska föreställningar, vilket vore typiskt i en *reaktopisk* tidsorientering, kännetecknades fyrtiotalisternas tidsorientering av desorientering.[107] Samtidigt lade fyrtiotalisternas minnesbe-

—

[100] Rüsen (2007) s. 174–180; Massey (2011) s. 79–84; Arendt (1978): s. 2:29; 2:37-2:38.
[101] Om Världsmedborgarrörelsen, se Gustafsson (2022).
[102] Gustafsson (2022) s. 144–155.
[103] Gustafsson (2022) s. 91–133.
[104] Om Arendt och ”human plurality” se Hoffmann (2010) s. 227–228; Arendt (1969) s. 11; 176.
[105] Rüsen (2017) s. 28–31; Rüsen (2007) s. 169–170; 177–179; 205.
[106] Till exempel Bermingham (2019).
[107] Jämför Gustafsson (2022) s. 91–133; 20–25; Bauman, *Retrotopia* (Göteborg 2018).

arbetning en grund inte bara till Världsmedborgarrörelsens *reaktopiska politik,* utan också till 1950-talets politisk-ideologiska debatt och fyrtiotalisternas ställningstagande för den tredje ståndpunkten. För i den kritiska diskussionen om ideologi fanns ändå en kollektiv positionering, och ett meningsskapande som förbands med en enad grundupplevelse av andra världskriget som en avgörande händelse.

Såväl Världsmedborgarrörelsen som den litterära fyrtiotalismen förhöll sig till de ideologiska sammanbrott som följde med andra världskriget, men agerade olika i det tidsliga mellanrum som Arendt benämner som "the gap between no longer and not yet".[108] I en reaktopisk tidsorientering formulerade världsmedborgarna en utopi som föddes mot ett hot att avvärja: en dystopi. Den senare bestod av ideologiers framfart, krig och förfall medan utopin utgjordes av en världsstat som sökte förverkliga mänskliga rättigheter och världsfred.[109] Deras tidsorientering rymde tydliga förväntningar medan fyrtiotalisterna avstod från utopiska program. I en etisk vägran att välja mellan ideologier betonade de individuellt ansvar och mänsklig värdighet i en värld där inga system längre erbjöd vägledning. Trots att bägge aktörer verkade i en brytpunkt där framtiden var öppen men oviss reagerade fyrtiotalisterna primärt med existentiell reflektion medan världsmedborgarna svarade med politisk handling. Hos de förra fanns en djup förtvivlan; hos de senare hopp. Skillnaden bottnar delvis i deras människosyn där världsmedborgarna i människan såg en möjlig politisk aktör medan fyrtiotalisterna såg en sårbar och vilsen individ i en trasig värld. Trots den skillnaden sökte båda, på sina sätt, väcka ansvarstagande i en tid av kris.

—

[108] Till exempel "No longer and Not Yet", s. 121–124 och "Introduction", s. xii–xviii, i Susannah Young-ah Gottlieb (red.) *Reflections on literature and culture. Hannah Arendt* (Stanford 2007).
[109] Gustafsson (2022).